

МИХАЙЛО ГАУХМАН
Луганський обласний
краєзнавчий музей
mihailo-gauhman@ukr.net

«Паралельні світи»: порівняльний аналіз
українського і єврейського національних
проектів початку ХХ століття
(на прикладі Правобережної України)

Пролог: від концепту до концепції

Початок ХХ ст. в історії Російської імперії не дарма називається революційною добою, оскільки суперечливий характер модернізаційних процесів призвів до кризи самодержавного режиму та падіння євразійської імперії від Вісли до Амуру. Одним із вимірів модернізації були націєтворчі процеси, котрі покликали до життя багато відповідних масових проектів. А вже тодішні націоналісти прагнули перетворити ідеальні образи модерних націй на реальні нації-суспільства/нації-держави¹.

Процеси націєтворення для кожної з націй європейської частини Росії були подібні. Отже, варто проаналізувати й порівняти різні національні проекти, що реалізовувалися в одному ментальному просторі. Саме тому вдалим об'єктом

* Автор висловлює подяку анонівному рецензенту *Judaica Ukrainica* за цінні зауваження й рекомендації.

¹ Щоби розуміти соціальну структуру модерної нації та її зв'язок із державою, ми пропонуємо застосовувати поняття «нації-суспільства» й «нації-держави», які складніші, ніж поняття етнічної та громадянської (політичної) націй. Під «нацією-суспільством» розуміємо етнічну націю з «повною» соціальною структурою, де представлено всі професійні групи: від селян до творчої й наукової інтелігенції та великої буржуазії; під «нацією-державою» — «титильну» етнічну націю, що становить культурно-політичне ядро національної держави.

Див. працю Тараса Кузьо, де він деконструє традиційний для гуманітаристики поділ націй на етнічні та громадянські, а також похідний від цього поділ національних держав на «такі, що націоналізуються» та громадянські. Як демонструє Т. Кузьо, в основі цих дихотомій — ігнорування первинно етнічного характеру сучасних громадянських націй: Taras Kuzio, “Nationalising States’ or Nation-Building? A Critical Review of the Theoretical Literature and Empirical Evidence,” *Nations and Nationalism* 2 (2001): 135–154; Taras Kuzio, “The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn’s Framework for Understanding Nationalism,” *Ethnic and Racial Studies* 25, no. 1 (2002): 20–39. Критика панівних концепцій, яку здійснює Т. Кузьо, допомагає висвітлити, як сучасні нації трансформувалися від «націй-суспільств» до «націй-держав».

для дослідження можуть бути націєтворчі процеси на Правобережній Україні, де розгорталися російський, український, єврейський і польський проєкти. Для порівняння ми обрали український та єврейський проєкти: обидва вони не могли спиратися на державну підтримку або віднаходити історичні традиції державотворення, а також не змагалися за включення того самого населення до української чи єврейської модерної нації.

Останнім часом процеси націєтворення в Російській імперії звертають на себе посилену увагу науковців. Першою ластівкою в цій галузі стала монографія австрійського історика Андреаса Каппелера², котрий розглядає імперську історію другої половини XIX — початку XX ст. як історію творення недержавних націй зусиллями інтелігенції з численних етноконфесійних/етносоціальних груп; проте сам процес формування російської нації обійдено увагою. Важливим для нас є висновок автора, що національні рухи до 1917 р. не змогли досягти, згідно з концепцією Мирослава Гроха, фази «С» — стадії масової участі³, залишившись насамперед рухами національних еліт, яким, тим не менше, вдавалося поширювати модерні дискурси серед «своїх» народних мас⁴. Відзначимо, що хоча А. Каппелер не розглядає власне російського націєтворення, тема російського націоналізму (або націоналізмів), на наш погляд, має обов'язково входити до складу майже кожного дослідження відповідних процесів в імперії Романових.

Концепти «український проєкт», «російський проєкт» і «польський проєкт» увів до наукового лексикону американський україніст Роман Шпорлюк⁵. Під національними проєктами він розуміє діяльність різних поколінь національних еліт, котрі прагнули створити українську, російську й польську модерні нації, тобто культурно гомогенні спільноти, сполучені історичною свідомістю та політичними завданнями. Важливою є теза Р. Шпорлюка про суперництво цих трьох проєктів за «націоналізацію» українського (малоросійського православного / русинського греко-католицького) селянства — суперництво, особливо загострене на Правобережжі й Галичині.

Статусу класичної праці, поряд із книжкою А. Каппелера, набула монографія російського історика Олексія Міллера⁶, продовжувача Р. Шпорлюка. Вона присвячена формуванню українського й російського національних проєктів у 1850—1880-ті рр., під час російсько-польського міжнаціонального протистояння в Західному краї. Автор бере за відправну точку концепт «великого російського народу» (у складі «великоросів», «малоросів» і білорусів) — той образ соціальної реальності, котрим керувалися російські еліти, осмислюючи й пе-

² Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005. 360 с.

³ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. С. 222.

⁴ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. С. 176.

⁵ Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Схід—Захід: Історико-культурологічний збірник. 2001. Вип. 4. С. 10—43.

⁶ Міллер А. И. Украинский вопрос в Российской империи. К., 2013. 416 с.

ретворюючи її⁷. Цей концепт зручний і придатний для вивчення громадського життя початку ХХ ст., хоча ми вважаємо, що національні проекти змінювалися від епохи до епохи, а сам проект «великого російського народу» знаходив собі прибічників переважно поміж бюрократів і правого крила російської інтелігенції.

Єврейське націєтворення в Російській імперії, як і «єврейське питання» загалом, стало темою багатьох праць, серед яких відзначимо дві узагальнювальні. Головні сюжети громадського життя євреїв висвітлено у збірнику нарисів ізраїльського історика Йонатана Френкеля⁸, котрий підсумовує наявний стан вивчення «єврейського питання» та розглядає особливості «єврейської політики» початку ХХ ст. Так в одному з нарисів Й. Френкель показує, які провідні теми єврейського громадського життя перетиналися під час і після Першої російської революції в дискурсивних практиках «єврейської політики»: 1) соціальне питання; 2) національне питання; 3) питання національної солідарності; 4) питання інтернаціональної солідарності із загальноросійською опозицією та неєврейським пролетаріатом⁹. Новацією Й. Френкеля стало використання творів класичної єврейської літератури початку ХХ ст. — насамперед Семена Ан-ського (Шлойме-Зайнвля Рапопорта) і Йозефа Хаїма Бренера — як історичних джерел¹⁰.

Справжньою подією можна вважати монографію американського історика Джефрі Вейдлінгера про єврейську світську культуру (*Jewish public culture*), яку автор послідовно протиставляє традиційній культурі релігійних євреїв, у Російській імперії початку ХХ ст.¹¹ Висвітлюючи дискурсивні й культурницькі практики єврейського націєтворення, Дж. Вейдлінгер застосовує для характеристики світських євреїв термін тогочасного літератора А. Мукдойні (справжнє ім'я — Олександр Капель) «посейбічник» (*this-worldnik*)¹², що означає людину, орієнтовану не на майбутнє (після власної смерті чи приходу Месії), а на сьогоденне життя з його проблемами й надіями, а головне — з вільним часом. Саме вільний час і є, так би мовити, простором культурницьких практик, які

⁷ Там же. С. 31–41.

⁸ Jonathan Frankel, *Crisis, Revolution and the Russian Jews* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009).

⁹ *Ibid.*, 57–71.

¹⁰ *Ibid.*, 72–97, 98–130.

¹¹ Jeffrey Veidlinger, *The Jewish Public Culture in the Late Russian Empire* (Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 2009).

¹² *Ibid.*, 1. Слово «посейбічник», певна річ, було утворено на протипагу до слова «потойбічник», яким Заратустра, герой Фрідріха Ніцше, називав релігійних людей: земний світ їм здається «сном... і поетичним творінням Бога...» (Ніцше Ф. Так сказав Заратустра / По ту сторону добра і зла. Москва, 2003. С. 315).

Сам Дж. Вейдлінгер наприкінці своєї монографії гірко жартує, що обидві групи євреїв — і релігійні «потойбічники», і світські «посейбічники» — програли 1917 р. революціонерам «майбутникам» (*next-worldniks*) (*Ibid.*, 283).

утворюють мережі «соціальних уявлень» і в яких народжується єврейська світська культура¹³. Тому окремі розділи монографії присвячено бібліотечному рухові, читацьким смакам, літературним вечорам, театральним виставам і Єврейському історико-етнографічному товариству.

Мета нашого історіографічного огляду — не лише обґрунтувати, чому тема українського та єврейського національних проєктів є актуальною та недостатньо вивченою, а й визначити шляхи її дослідження. Відтак ми перейдемо від історіографії до методології, від аналізу праць попередників — до синтезу нашої концепції. Для вивчення націєтворчих процесів на українських теренах придатними є концепт «національний проєкт» і менші за обсягом концепти «російський проєкт», «український проєкт», «єврейський проєкт» і «польський проєкт».

Проте декілька концептів іще не утворюють концепцію. Спочатку, щоби запобігти есенціалізації концептів, застосованих у концепції, варто уточнити поняття, визначивши тимчасовий і територіально обмежений характер кожного національного проєкту. Тож пропонуємо говорити, зокрема, про єврейський проєкт у Російській імперії 1903/1905–1917 рр., український проєкт у Російській імперії 1904/1905–1917 рр.¹⁴ та аналогічний український проєкт в Австро-Угорській імперії, можливо, 1890–1918 рр.¹⁵, а також інші національні проєкти.

¹³ Ibid., XI–XII.

¹⁴ Така подвійна нижня межа — 1904/1905 р. — для українського проєкту зумовлена тим, що українська громадськість активізувалася вже 1904 р., коли розпочалася кампанія за легалізацію української мови й україномовного перекладу Біблії, що ми детально розглянемо нижче.

¹⁵ Такі хронологічні межі пояснюються тим, що в 1890 р. було укладено українсько-польську політичну угоду (початок т. зв. «нової ери» українсько-польських відносин), а 1918 р. розпалась Австро-Угорщина. Але український проєкт у Галичині кінця XIX — початку XX ст. вимагає спеціального дослідження, результатом якого можуть стати обґрунтовані хронологічні рамки його існування.

Додамо, що Джон-Пол Химка порівнює міжнародні відносини у двох сусідніх регіонах, Правобережній Україні й Галичині, у висновках до своєї узагальнювальної статті про формування націй у Галичині в другій половині XIX — на початку XX ст.: Химка Дж.-П. Сторони трикутника: відносини між поляками, українцями та євреями на Галичині під владою Австро-Угорщини / Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи / Під ред. Е. Полоньски. Київ, 2011. С. 194–196.

Проте Дж.-П. Химка не визначає засадничої відмінності між двома регіонами: якщо австрійська влада й німецький націоналізм стояли осторонь формування націй у Галичині, то влада Російської імперії та російський націоналізм брали безпосередню участь у націєтворчих процесах на Правобережжі, розглядаючи цей регіон як питому (*исконную*) російську землю, а її «корінне населення» — «православних малоросів» — як «місцеве російське населення» (вираз історика й чиновника, «українофіла» Нікандра Молчановського, наведено за: Чикаленко Є. Спогади (1861–1907 рр.). Київ, 2003. С. 258.).

Отже, перед порівняльним аналізом варто окремо проаналізувати його об'єкти, й бажано, щоб це здійснив один дослідник, — тоді можна буде отримати коректні результати. А порівняння націєтворчих процесів у Галичині й Наддніпрянській Україні є перспективною темою.

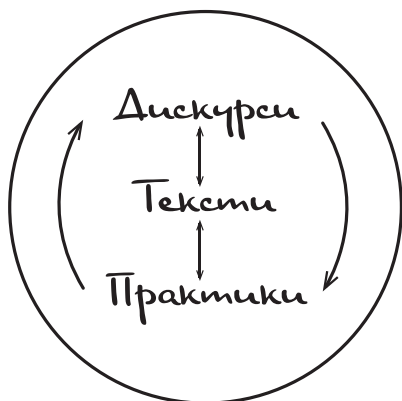

Схема 1
Концепція дискурс-аналізу
Нормана Феркло

Наше потрактування національних проектів, з точки зору якого буде в подальшому порівняно український і єврейський проекти, ми проілюструємо кількома схемами, котрі мають увиразнити нашу концепцію. Тим паче, відверто кажучи, нам при її розробці довелося звертатися до образного мислення. Базове положення нашої концепції національних проектів — це теза британського соціолога Нормана Феркло про тексти як джерела розуміння дискурсивної та соціальної реальності, де циркулюють (виробляються та споживаються) ці тексти¹⁶. Тому ми вивчаємо дискурсивні й соціальні практики крізь призму текстів, що містять висловлювання аналізованих дискурсів та описи практик (див. схему 1).

Сам національний проект ми розуміємо як постійну взаємодію певного набору дискурсивних і соціальних практик (дискурсивної формації та практик націєтворення)¹⁷. У рамках дискурсивної формації перетинаються й суміщаються різні модерні дискурси, агентом яких (як і проекту в цілому) є національна еліта, котра в цих дискурсах визначає саму себе й позначає певну спільноту як «свою» націю. А за допомогою націєтворчих практик — постійної спільної діяльності — агенти проекту транслюють модерні дискурси його адресатам — народним масам, котрі еліта позначила як належні до певної нації. Обидві ці сфери, дискурсивна формація та практики націєтворення, взаємодіють; але ключовим напрямом є саме трансляція висловлювань модерних дискурсів, покликаних через соціальні практики сформувати повсякденні уявлення народних мас про себе як членів єдиної національної спільноти. Такий поділ національного проекту на сфери можна назвати його «горизонтальною» структурою (див. схему 2).

¹⁶ Йоргенсен М., Филипс Л. Дискурс-аналіз. Харьков, 2008. С. 120–122.

¹⁷ Поділ реальності на дискурсивну й соціальну відповідає теорії дискурсу за Мішелем Фуко, згідно з якою дискурси (поля, де взаємодіють пов'язані значенням висловлювання) мають контекстом соціальні практики, політичні процеси, економічні явища тощо: Фуко М. Археологія знання. Київ, 2004. С. 138; Делёз Ж. Новый архивариус (Археологія знання) / Фуко М. Археологія знання. Санкт-Петербург, 2004. С. 388–396.

До того ж такий поділ узгоджується з теорією соціального простору за П'єром Бурдьє, відповідно до котрої практичні дії агентів (суб'єктів соціальної взаємодії) відбуваються в полях соціального простору: Бурдьє П. Социальное пространство и генезис «классов» / Социология социального пространства. Москва–Санкт-Петербург, 2007. С. 15–16.

Див. також стислий аналіз теорії П. Бурдьє: Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології. Київ, 2010. С. 107–113.

Але для детального аналізу ми пропонуємо й розгляд «вертикальної» структури проєкту. Це умовний поділ на групи відносин, котрі встановлюються всередині національної еліти (внутрішні відносини), між елітами й державною владою (відносини з владою), між цим проєктом, з одного боку, та іншими проєктами й політичними силами, з іншого (зовнішні відносини), між елітами й масами (відносини з народом). Звісно, ці чотири групи відносин охоплюють як дискурсивну, так і соціальну реальність (див. схему 3). Розглядаючи кожну групи відносин, ми будемо визначати «параметри» національного проєкту — окремі питання, що дозволяють охарактеризувати різні виміри «вертикальних» відносин проєкту. До того ж ці параметри можуть бути або *послідовними* — яскраво вираженими та постійними, або *непослідовними* — компромісними й непостійними. Визначення таких параметрів дозволить, так би мовити, встановити рамки для різноманітних і переплетених між собою дискурсивних і соціальних практик.

Наш аналіз кожного національного проєкту підсумують два висновки, що узагальняють їхні проблеми та перспективи: 1) висновок про *ефективність* або *неефективність* проєкту залежить від того, чи відбувається постійна трансляція дискурсів від еліт до мас через соціальні практики¹⁸; на це впливають як характеристики агентів і адресатів проєкту, так і підтримка з боку бюрократії або, навпаки, репре-

Схема 2
«Горизонтальна» структура національного проєкту

Схема 3
«Вертикальна» структура національного проєкту

¹⁸ Результатом ефективного націєтворення (використовуючи нашу термінологію) є утворення з різних етносоціальних груп єдиної нації, котру ми розуміємо в дусі Карла Дойча — як комунікативну спільноту: «Спільнота, яка уможливорює, щоб спільна історія вела до нагромадження спільного досвіду, є спільнотою взаємодоповнювальних (complementary) комунікативних звичок та засобів. <...> Велику групу осіб, об'єднаних наявністю саме таких взаємодоповнювальних звичок та засобів комунікації, якраз і можна назвати народом [курсив автора. — М. Г.]» (Дойч К. Народи, нація та комунікація / Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2000. С. 556).

сивна політика влади; 2) висновок про *модерність* або *антимодерність* проекту пов'язаний із тим, як націоналісти ставляться до загальних тенденцій сучасності, на які не можуть не відповідати, чи готові вони цим тенденціям опиратися, чи прагнуть прийняти їх.

Отже, від аналізу історіографії щодо українського та єврейського націєтворення ми прийшли до синтезу концепції національних проектів. Згідно з нею, процеси формування націй варто розглядати як процеси реалізації кількох національних проектів. Опис масових націєтворчих проектів, які реалізовувалися в дискурсивних і соціальних практиках на початку ХХ ст., зробимо нижче, де зіставимо параметри українського та єврейського проектів¹⁹. А у висновках до статті порівняємо обидва проекти, розмірковуючи про (не)ефективність і (анти)модерність українського та єврейського націєтворення.

І. Внутрішні відносини українського і єврейського проектів

Важливий параметр національного проекту, що визначає його «зсередини», — це характеристика агентів проекту: від неї залежить соціальна й культурна дистанція між елітами та масами. У випадку євреїв не існувало аристократичної групи (на кшталт російського чи польського дворянства та християнського духівництва), яка б, позиціонуючи себе як провідника нації, взяла відповідальність за «націоналізацію» мас на себе. Діячі регіональних осередків загально-російських організацій — «Товариства поширення просвіти» та «Союзу досягнення рівноправності євреїв у Росії» — були акультурованими євреями, котрі вирвалися зі «світу містечок»²⁰, але опікувалися проблемами своїх менш успішних, з точки зору світських євреїв, одноплемінників. Однак більшість єврейських політиків — активістів революційних партій — походили із середовища містечкових ремісників, які, завдяки самоосвіті, очолили політичну мобілізацію мас²¹. Тому можна говорити про послідовну егалітарність єврейського про-

¹⁹ Ця стаття розвиває положення нашої попередньої статті, де стисло окреслено концепцію національних проектів і розглянуто параметри єврейського проекту: Гаухман М. Єврейське питання на Правобережній Україні (1905–1914): бюрократичні практики проти єврейського проекту // Українська орієнталістика: спеціальний випуск з юдаїки / Під ред. В. Черноіваненка. Київ, 2011. С. 277–300.

²⁰ Під «світом містечок» ми розуміємо спосіб життя, а не географічний простір. Мешканці того самого міста могли жити в різних світах, про що афористично висловився Дж. Вейдлінгер: «Асимільовані єврейські мешканці Новограду-Волинського жили надто відмінним життям від їдишських мас Звіля [єврейська назва Новограду-Волинського. — М. Г.]» (Veidlinger, *The Jewish Public Culture*, XV).

²¹ Наприклад, Житомирський комітет Бунду в 1911 р. склався з інтелігентів і ремісників: двох лікарів, двох банківських клерків, помічника аптекаря та трьох ремісників. Причому всім активістам було до тридцяти років, а очолював комітет двадцятидворічний чоботар, який уперше потрапив під нагляд охранки ще в сімнадцять років (Центральний державний

екту: відсутність принципової соціальної та культурної дистанції між елітами й масами єврейського населення.

Хоча 90 % українців були селянами, українське населення було соціально строкатішим, ніж єврейське. Адже представники національної еліти, наскільки можливо простежити окремі біографії, походили із привілейованих станів: поліетнічного російського дворянства або православного духовництва. Представники останнього переважали серед українських націоналістів: випускниками семінарій (не обов'язково дітьми священиків) або просто нащадками священицьких родин були Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький, Володимир Чехівський, Симон Петлюра й Василь Доманицький. Серед українських націоналістів траплялися й самі священики, особливо на Поділлі²², проте загалом православне духовництво було налаштоване монархічно, тому ставало провідником російського націоналізму серед українських селян і головним ворогом українських націоналістів.

Отже, якими б народницькими не були настрої українських провідників, їхня сучасна освіта та привілейоване, порівняно із селянами, соціальне становище робили соціокультурну дистанцію між ними й народними масами доволі значною. Тим більше, що становий поділ зберігав свою — не лише формальну — важливість і на початку ХХ ст. Саме тому варто говорити про непослідовну егалітарність українського проєкту — суперечливе поєднання народницької місії із соціальною віддаленістю націоналістів від українських селян.

Один з «отців єврейської історіографії» Семен Дубнов вказував на три табори всередині єврейської громадськості: асиміляторів, автономістів (котрих історик називає «духовними націоналістами») та сіоністів — котрі обстоювали різні погляди на минуле, теперішнє й майбутнє єврейського народу²³ та, відповідно, різні шляхи влаштування долі для тогочасних освічених євреїв²⁴. Якщо розгля-

історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 276 (Південно-Західне районне охоронне відділення). Оп. 1. Спр. 361. Арк. 7 зв.–9.

²² Лотоцький О. Сторінки минулого. Б. м., 1966 (репринтне видання) або Варшава, 1932. Ч. I. С. 206–210; Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Нью-Йорк–Мюнхен, 1967. Ч. I. С. 20–24, 67–69.

²³ Дубнов С. М. Нация настоящего и нация будущего / Письма о старом и новом еврействе (1897–1907 гг.). Санкт-Петербург, 1907. С. 181–182: «Якби потрібно було виразити в кількох словах відмінності між панівними нині в єврейській громадськості ідейними напрямками, то я запропонував би таку спрощену схему. Прихильники асиміляції вбачають в єврействі лише *націю минулого*, «колишню націю»; вони кажуть, що національне існування єврейства припинилося разом із політичним... Політичні сіоністи вважають єврейство *нацією майбутнього*; вони прагнуть створити територіальний центр... бо без цього... євреї або зовсім не утворюють нації, або являють собою націю ненормальну. Духовні ж націоналісти (автономісти) визнають єврейство не тільки нацією минулого й майбутнього, але й *нацією теперішнього*... [курсив автора. – М. Г.]».

²⁴ Див. влучну характеристику настроїв серед єврейської молоді напередодні революційного 1905 р.: «Одні мріяли про еміграцію за океан, інші погрожували вийти з єврейства, яке заважа-

дати лише дискурсивну реальність, то варто було би порівнювати не єврейських та українських націоналістів загалом, а радше асиміляторів з українофілами другої половини XIX ст., єврейських автономістів — з автономістами українськими, а сіоністів — з українськими самостійниками. Проте концепція національних проектів вимагає від дослідника зважати одночасно й на дискурсивні, й на соціальні практики. Якщо агенти різних дискурсів запроваджують однакові практики щодо тієї самої групи населення — значить, вони належать до єдиного проекту, котрий можна порівнювати з іншими аналогічними проектами.

Три конкурентні сектори єврейського проекту були присутні й на Правобережжі. Асимілятори (сама назва, отримана від політичних опонентів, несе негативні конотації) були політично поміркованими громадськими діячами, котрі прагнули пришвидшити російську акультурацію єврейства за допомогою російськомовного культурництва. Головним осередком асиміляторів у регіоні було Київське відділення «Товариства поширення просвіти між євреями в Росії» (далі — «Товариство поширення просвіти»), засноване 1903 р. У революційні роки значний вплив на єврейське населення мала ліберальна політична асоціація «Союз досягнення рівноправності євреїв у Росії»²⁵. Вона отримала значну підтримку виборців — і навіть українських селян! — під час кампаній до Першої й Другої думи²⁶.

Автономізм ми розуміємо ширше, ніж автор поняття С. Дубнов. Він зараховував до автономістів лише нечисленних націонал-лібералів із «Єврейської народної партії» («Фольксспартай»), котру сам очолював. Ми ж позначаємо цим терміном орієнтацію на розбудову громадського життя у країні проживання — в сіоністській історіографії цьому відповідає поняття «діаспорного націоналізму»²⁷. Проте останній термін більш розмитий, позаяк під його визначення підпадає весь єврейський націоналізм XX ст. за межами Землі Ізраїлю, адже сіоністи розбудовували громадське життя і в країнах проживання євреїв.

ло їм вільно пересуватися країною, треті захоплювалися сіонізмом, непомітно віддавались ідеї та марили єврейським царством, частина ставала радикальною й поповнювала собою кадри нового воїнства, — писав 1904 р. російський письменник Семен Юшкевич, — але за всім цим чулися стиснуті, мученицькі вигуки: “хліба, свободи!”» (Юшкевич С. С. Евреи. Глава I. http://az.lib.ru/j/jushkewich_s_s/text_0040.shtml).

²⁵ Залевский К. Национальные партии в России / Общественное движение в России в начале XX века. Санкт-Петербург, 1914. Т. 3. Кн. 5. С. 320. Див. також: Кельнер С. «Союз для достижения полноправия еврейского народа в России» и еврейское национальное представительство в Государственной Думе // Вестник еврейского университета в Москве. 1997. № 3. С. 27–50.

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 658. Спр. 95. Ч. 5. Арк. 23; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 66 (Лучицький Іван Васильович). № 466. Арк. 1; Марголін А. Украина и политика Антанты. (Записки еврея и гражданина). Берлин, б. д. С. 19–20.

²⁷ Joshua Shanes, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia* (New York: Cambridge University Press, 2012), 11.

Тому ми зараховуємо до кола автономістів єврейських соціал-демократів із Бунду, котрі поєднували єврейський автономізм із російським марксизмом. Адже члени Бунду на П'ятому партійному з'їзді 1903 р. схвалили концепцію національно-культурної екстериторіальної автономії російського єврейства, котру обгрунтував С. Дубнов²⁸. Бунд був провідною єврейською партією у смузі осілости. Так його партійні комітети, починаючи з 1903—1905 рр., діяли в єврейських центрах Правобережної України: Києві, Житомирі та Бердичеві — з перервою в період реакції, приблизно між 1908 і 1911 рр.²⁹

На Правобережжі діяв і сіоністський рух, хоч він і поступався за масштабом іншим різновидам єврейського націоналізму³⁰. Київ був одним із російських центрів «Всесвітньої сіоністської організації» (далі — ВСО)³¹, але після 1903 р. київські сіоністи підтримали територіалістське крило ВСО³² та згодом очолили російське відділення «Єврейської територіалістської організації»³³, створене 1905 р. у Варшаві³⁴. Порівняно менша активність сіоністів дозволяла їм до певного часу працювати майже непомітно — і лише в 1911 й 1914 рр.

²⁸ Див.: Бунд «націоналізується»... Обсуждение проекта национально-культурной автономии в 1903 году // Архив еврейской истории. 2006. Т. III. С. 274—313.

²⁹ Діяльність Бунду на Правобережній Україні детально представлено в архівних документах, котрі створювали чиновники політичної поліції: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 41 (Єврейські політичні партії і організації). Оп. 1. Арк. 1; ЦДАК України. Ф. 275 (Київське охоронне відділення). Оп. 2. Спр. 11. Арк. 435—454; Там само. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 42; Там само. Спр. 1097. Арк. 266; Там само. Спр. 2656. Арк. 29—30, 145—146; Там само. Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). Оп. 4. Спр. 168. Арк. 52—52 зв.; Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 361. Арк. 8 зв.; Государственный архив Российской Федерации (далее — ГА РФ). Ф. 102 (Департамент полиции Министерства внутренних дел), особый отдел. Оп. 234. Д. 7. Ч. 31. Л. 2 зв., 4; Там же. Д. 7. Ч. 36. Л. 1—1 зв.

³⁰ Сіонізм, як і всі націоналістичні рухи, попри свою партійність, презентував себе як надпартійний. Так одеський публіцист Володимир Жаботинський вважав прибічниками сіонізму всіх євреїв, що прямо не виступали проти сіоністів (Жаботинский В. Что делать? Екатеринослав, 1905. С. 8).

³¹ У Києві 1898—1903 рр. було розташоване Фінансове бюро російських сіоністів на чолі з Максом Еммануїлом Мандельштамом. Воно координувало фінансову діяльність ВСО в Росії, а також виконувало роль центру сіонізму в українських губерніях імперії, проводячи щорічні регіональні конференції (Гольдштейн Й. Сионистское движение в России / История сионистского движения. 1881—1914. Тель-Авив, 2006. Ч. 6. С. 133—134, 164. Тель-Авив, 2004. С. 133—134, 164).

³² «Територіалізм» виник на Шостому сіоністському конгресі в серпні 1903 р. Керівництво ВСО після Кишинівського погрому вирішило не чекати на отримання «чартеру» Палестини (тобто права купити її в Османської імперії за підтримки «великих держав»), а боротися за негайне створення єврейської держави на будь-якій території. Адже, як доводив 1903 р. Т. Герцль, лише у власній державі євреям не будуть загрожувати погроми. Проте більшість сіоністів саме з Російської імперії виступила проти «територіалізму» (Маор Й. Сионистское движение в России. Иерусалим, 1977. С. 168—184).

³³ ІР НБУВ. Ф. 190 (Кабінет єврейської культури Академії наук УРСР). № 109. Арк. 1.

³⁴ Там само. № 108. Арк. 8.

відбулися поліційні кампанії з викриття сіоністських осередків та арешти місцевих сіоністів³⁵.

Серед євреїв Правобережжя протягом 1905–1908 рр. поряд із членами Бунду й російськими революціонерами, серед яких також були євреї, діяли соціал-сіоністи — активісти Сіоністської соціалістичної робітничої партії (ССРП), Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЕРП) та Єврейської соціал-демократичної партії «Поалей-Ціон» (буквально івритом — «робітники Сіону»)³⁶. Проте, на відміну від Бунду, осередкам соціал-сіоністських партій, за нашими даними, не вдалося відродитися після поліційних переслідувань 1907–1908 рр.

Таким чином, різноманіття моделей націєтворення, які обстоювали єврейські націоналісти, загрожувало єдності національного проекту. Проте цю єдність все-таки забезпечував набір однакових націєтворчих практик, створених представниками різних політичних сил. Тому єврейський проект характеризувався конкурентністю — наявністю напрямів і течій, а точніше — послідовною конкурентністю, тобто постійною боротьбою між прибічниками різних політичних доктрин.

Палітра українського націоналізму була порівняно з цим біднішою. Діяли два крила української інтелігенції: ліберальне й соціал-демократичне. Серед українських лібералів були представники відносно старшого покоління українофілів кінця XIX ст. (Володимир Беренштам, Микола Василенко, Володимир Науменко, Євген Чикаленко та Іван Шраг) і молодшого покоління політиків передодня Першої російської революції (Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Федір Матушевський та Модест Левицький). Їх об'єднували лави «Української демократичної партії» (старше покоління) та «Української радикальної партії» (молодше покоління), котрі 1906 р. об'єдналися в «Українську демократично-радикальну партію»³⁷. У 1908 р. вона перетворилася на «Товариство українських поступовців» — політичний клуб, що координував діяльність місцевих громад лібералів³⁸. «Поступовці» вели перед у справі видання газет і відкриття «Просвіт»³⁹, але за популярністю серед української інтелігентної молоді значно поступалися соціал-демократам. Фактично ліберали запропонували ефективнішу альтернативу політичній подієвості — легальну культурницьку подієвість, котра дозволяла залучити до українського проекту народні маси.

³⁵ Див. про поліційну кампанію на Волині 1911 р.: ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 641. Спр. 712. Арк. 2–6.

Також про поліційну кампанію на Київщині й Поділлі в 1914 р.: ЦДІАК України. Ф. 301 (Жандармські установи Подільської губернії). Оп. 2. Спр. 136. Арк. 9–10, 60–60 зв.

³⁶ ГА РФ. Ф. 102, особый отдел. Оп. 234. Д. 7. Ч. 31. Л. 1–3 зв.; ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 140. Арк. 11–12 зв.

³⁷ Див. про обставини створення та про програми українських ліберальних партій: Чикаленко Є. Спогади. С. 252–257, 286.

³⁸ Див. докладно про утворення «Товариства українських поступовців»: Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 р.). Київ, 2002. С. 41.

³⁹ Чикаленко Є. Спогади. С. 295.

Українські соціал-демократи приваблювали до своїх лав здебільшого студентство⁴⁰, й це забезпечувало їм стійке потужне коло активістів, яке постійно оновлювалося. Український соціал-демократичний рух започаткувала «Революційна українська партія», котру 1900 р. заснували харківські студенти й котра являла собою мережу студентських гуртків Києва та Харкова⁴¹. Згодом українська соціал-демократія розділилася на кілька течій, представлених низкою партій-наступників РУП: 1) «Українська соціал-демократична робітничка партія» (УСДРП), яка до 1906 р. називалася РУП; 2) Українська соціал-демократична «Спілка», що після 1904 р. виокремилася зі складу РУП і стала українським відділенням «Російської соціал-демократичної робітничої партії» (РСДРП)⁴²; 3) «Українська соціал-революційна партія» (УСРП), котра після 1906 р. відокремилася від УСДРП⁴³. Зауважимо, що українських есерів ми не вирізняємо з-посеред українських соціал-демократів, оскільки ці партії відрізнялися не принципово — лише різними оцінками щодо значущості національного питання⁴⁴.

Провідними українськими партіями були УСДРП і «Спілка». Причому більшість активістів «Спілки» були євреями⁴⁵, котрі агітували серед українського «сільського пролетаріату»⁴⁶, а центром партійної активності первинно була Київщина⁴⁷. «Зоряним часом» для партії став період 1906–1907 рр., коли «Спілка» здобула широку прихильність селян, особливо на Київщині. Ця підтримка виразилася насамперед у тому, що селяни проголосували за виборщиків, підтриманих «Спілкою», на виборах до Другої думи в 1907 р.⁴⁸ Проте поліційні переслідування

⁴⁰ Див. докладно про участь українських студентів у соціал-демократичному русі: ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1681. Арк. 15–18; Там само. Спр. 2033. Арк. 96; Петлюра С. З українського життя // Україна. 1907. Т. II. Кн. 4. С. 30–32; Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904–1909 роках / З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упор. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. Київ, 1994. Кн. 2. С. 346–347.

⁴¹ Коллард Ю. Спогади юнацьких літ. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП). Торонто, 1972. С. 135–136.

⁴² Див. про ідеологічні суперечки серед провідників РУП та виокремлення «Спілки»: Головченко В. Від «самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків, 1996. С. 47–49.

⁴³ Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). Київ, 2008. С. 106–109.

⁴⁴ Андрієвський В. Н. Київська студентська українська громада / Alma-mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, спогади, документи / Упор. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. Київ, 2000. Кн. 1. С. 244–245; Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904–1909 роках. С. 351.

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. II. Арк. 93–111; Там само. Ф. 318 (Київська судова палата). Оп. 1. Спр. 1717. Арк. 12; Там само. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 259. Арк. 15.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1237. Арк. 369.

⁴⁷ Див. докладно про розгортання осередків «Спілки» на Київщині 1905–1906 рр.: Галаган М. М. З моїх споминів: (1880–ті–1920 р.). Київ, 2005. С. 118–120.

⁴⁸ ГА РФ. Ф. 102, особьий отдел. Оп. 237. Д. 8. Ч. 1. Л. 43–136.

1907—1908 рр. і діяльність місцевих осередків «Союзу російського народу» серед селян позбавили «Спільку» впливу та зрештою призвели до завмирання партійної активності після 1910 р.⁴⁹ Натомість УСДРП, що не могла похвалитися потужною підтримкою, діяла серед українських студентів, а справжній сплеск її роботи відбувся в 1912—1914 рр.⁵⁰, разом із поживаленням українського студентського руху⁵¹ на тлі активізації громадського життя й загострення національного питання.

Відмінності між різними крилами українського політичного табору не варто перебільшувати. Навіть між лібералами й еседеками не існувало принципових розбіжностей, оскільки вони пліч-о-пліч працювали в редакціях газет і «Прогресітах». Тим паче, що поділ між лібералами й соціал-демократами міг відтворювати відмінності між поколіннями однієї сім'ї: у лібералів Євгена Чикаленка й Осипа Юркевича синами були соціал-демократи Лев Чикаленко та Лев Юркевич. Діти зберігали приязні стосунки із своїми поміркованими батьками — отже, політичного виміру проблема «батьків і дітей» серед української інтелігенції не мала⁵². Саме тому ми вважаємо, що українському проекту була властива непослідовна конкурентність — такі політичні відносини, що уможливлювали не лише протистояння між групами й партіями, а й співпрацю між громадськими діячами від різних політичних сил. Тому конкурентні відносини між секторами українського проекту, на відміну від єврейського, не загрожували існуванню самого націєтворчого проекту як єдності дій національної еліти щодо «націоналізації» народних мас.

II. Відносини українського та єврейського проектів із російською владою

Принциповою відмінністю між двома етноконфесійно-соціальними спільнотами — малоросійськими православними селянами та євреями-містянами — було ставлення до них держави. Головними ворогами в національному проекті «великого російського народу», котрий творила, зокрема, російська бюрократія, були євреї. Вони разом із кочовими народами Сибіру та Середньої Азії отримали статус інородців — етнокультурної групи, яка, з офіційної точки зору, була

⁴⁹ Там же. Ч. 10. Л. 2; Там же. Оп. 238. Д. 8. Ч. 1. Л. 129; ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2033. Арк. 24—26.

⁵⁰ Див. про боротьбу політичної поліції проти української соціал-демократії: ГА РФ. Ф. 102, особий отдел. Оп. 242. Д. 163. Ч. 32 л. Б, Л. 9; ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 178.

⁵¹ Студентський рух, пов'язаний із соціал-демократичним, перебував під поліційним наглядом і зазнавав переслідувань: ГА РФ. Ф. 102, особий отдел. Оп. 243. Д. 163. Ч. 32. л. Б, Л. 2—2 (об.); Там же. Оп. 242. Д. 166. Л. 5—9.

⁵² Так Осип Юркевич надавав кімнати свого будинку для конспіративних зібрань РУП, з якої починав свою політичну діяльність його син (Галаган М. М. З моїх споминів. С. 109). А Євген Чикаленко завжди підтримував свого молодого сина Л. Чикаленка: Старовойтенко І. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України // Українська біографістика. 2010. Вип. 7. С. 264—265.

неспроможна інтегруватися до освіченого російського суспільства через відмінності традиційного способу життя. Проте бюрократичне «іншування» було менш радикальним, адже євреї входили до станової структури російського суспільства — до станових груп купців і міщан⁵³. Додамо також, що пізніше, завдяки правим публіцистам, іногородцями почали називати всіх неросіян⁵⁴.

Феноменом російського законодавства було існування в ньому окремої галузі — «виключного законодавства» щодо євреїв⁵⁵. Ці закони називалися так тому, що «виключали» євреїв з-поміж повноправних російських підданих. Двома засадничими положеннями «виключного законодавства» були обмеження територіальної та соціальної мобільності єврейського населення: смуга постійної осілості та відсоткова норма.

Смуга осілості, котру Катерина II встановила в 1790-ті рр., територіально обмежувала вільне проживання євреїв п'ятнадцятьма західними губерніями, не враховуючи губерній Царства Польського⁵⁶. До того ж зі смуги осілості було виключено сільську місцевість та окремі міста, наприклад, центр Правобережжя — Київ (окрім Либідської та Плоскої поліційних ділянок)⁵⁷. Заборони проживати поза смугою осілості не були абсолютними, але більшість євреїв не могла легально здобути *правожителство* — дозвіл на проживання в інших місцях — або обійти його нелегально, підкупивши поліційного чиновника⁵⁸. Через

⁵³ Див. про місце російського єврейства у станово-конфесійній структурі імперії: John Klier, "The Concept of 'Jewish Emancipation' in a Russian Context," in *Civil Rights in Imperial Russia*, eds. Olga Crisp and Linda Edmondson (Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1989), 124–126, 132–133.

⁵⁴ Слокум Дж. Кто и когда были «иностранцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи / Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. Москва, 2005. С. 502–503.

⁵⁵ Правник Михайло Миш визначив п'ять мотивів для запровадження «виключного законодавства»: 1) віросповідний; 2) економічний; 3) фінансовий; 4) політичний; 5) мотив злиття з «корінним населенням» ((Миш М. И. Руководство к русским законам о евреях. Санкт-Петербург, 1914. С. 2–7).

⁵⁶ Смугу осілості запровадили укази від 23 грудня 1791 р. й 23 червня 1794 р., котрі діяли до 1917 р. (Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. № 17006; 17224).

⁵⁷ Див. про правове регулювання «права проживання» (*правожителства*) євреїв у Києві: Миш М. И. Руководство к русским законам о евреях. С. 284–290.

⁵⁸ Корумпованість поліції, яка відповідала за дотримання «виключного законодавства», була настільки поширеним явищем у смузі осілості, що стала загальним місцем політичних дискусій про єврейське питання: «Мета [законів щодо євреїв. — М. Г.] — додати поліціантам жалування?», — риторично запитував депутат-кадет Василь Маклаков на засіданні Державної думи, де розглядався законопроект про скасування смуги осілості в 1911 р. (Законопроект об отмене черты еврейской оседлости // Еврейский мир. 1911. № 6. Стб. 10).

це євреї постійно скупчувалися на теренах західних губерній, котрі не могли забезпечити належний рівень життя для такої кількості містян⁵⁹.

Відсоткова норма, запроваджена 1887 р., обмежувала кількість учнів-євреїв у державних середніх і вищих навчальних закладах: у межах смуги осілої — 10 %, поза межами — 5 %, а в обох столицях — 3 %⁶⁰. У такий спосіб держава контролювала чисельність акултурованих євреїв, котрі могли конкурувати із християнським населенням і долучатися до російської інтелектуальної еліти. Зазначимо, що в західних губерніях, де значну частину міського населення становили євреї, виконати відсоткову норму було неможливо, бо це поставило би під загрозу існування самих навчальних закладів⁶¹. У революційні 1905—1907 рр. відсоткова норма майже втратила чинність, але невдовзі, 1908 р., була відновлена⁶², а в 1911 р. новий закон поширив це обмеження на екстернів⁶³. Цим він по-

⁵⁹ Так на Київщині середній заробіток єврейського ремісника дорівнював двом рублям на тиждень, що було значно нижче за прожитковий мінімум (Омельяничук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901—1914). Київ, 2007. С. 451). А в сім'ї київського теслі Мойше-Іцхока Мабовича, батька Г. Меїр, майбутнього прем'єр-міністра Ізраїлю, навіть каші не завжди вистачало на всіх дітей (Меир Г. Отчий дом. Первые дни в кибуце. Три встречи. Тель-Авив, 1973. С. 16—19).

Низький рівень життя у смугі осілої навіть зробив тему «єврейських злиднів» провідною для класичної єврейської літератури кінця XIX — початку XX ст. (див.: Шолом-Алейхем. Тема нищеты в еврейской литературе / Собрание сочинений: в 6 т. Москва, 1990. Т. VI. С. 156—178).

⁶⁰ Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х — начала 90-х годов). Москва, 1970. С. 134.

⁶¹ В окремих навчальних закладах порушення відсоткової норми досягало значних масштабів. Наприклад, у гімназії міста Ковель Волинської губернії у 1908 р. навчалось 127 учнів, з яких 76, або 60 % (замість офіційного максимуму в 10 %), були євреями, 26 православними (українці та росіяни) та 25 католиками (українці й поляки) (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 114. Арк. 1).

Аналогічна ситуація склалась у вищих навчальних закладах: Київському комерційному й Київському політехнічному інститутах. У Київському комерційному інституті в 1906/1907 навчальному році євреями були 207 осіб із 325 студентів, тобто 64 %, хоча відсоткова норма в 10 % була прописана в статуті навчального закладу (Чуткий А. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту // Київська старовина. 2010. № 1. С. 37).

До Київського політехнічного інституту на початку 1907/1908 навчального року було зараховано 399 студентів, із яких 159 чоловік, або 40 %, були євреями, хоча відсоткова норма для цього закладу, за статутом, становила 15 %. Після завершення вступної кампанії та початку зимового семестру Рада міністрів надіслала київському генерал-губернатору спеціальну телеграму, де вимагала в керівництва інституту дотримуватися цієї відсоткової норми. Тому 90 студентів-євреїв довелося виключити, надавши їм статус студентів «поза відділенням», фактично вільних слухачів. Незаконне зарахування студентів-євреїв призвело до звільнення ректора та трьох деканів інституту (Державний архів м. Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 129—131). Дякуємо нашій житомирській колежанці Марині Кругльак за люб'язно надані архівні документи про ситуацію в Київському політехнічному інституті.

⁶² Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Санкт-Петербург, 1911. Т. XXVIII. № 31008.

⁶³ Полное собрание законов Российской империи. Т. XXXI. № 34900.

збавив значну частину єврейської молоді можливості отримати сучасну середню освіту в обхід відсоткової норми.

Після державного перевороту 3 червня 1907 р. уряд почав активно протидіяти єврейському націоналізму. Переслідувалися єврейські партії та професійні спілки, проти яких було спрямовано кілька керівних документів політичної поліції: циркуляр від 21 грудня 1907 р., що підтверджував заборону сіоністських організацій⁶⁴; циркуляр від 20 січня 1910 р. про перевірку діяльності іноземних — особливо українських і єврейських — товариств⁶⁵; циркуляр від 16 березня 1912 р. про боротьбу із соціал-сіоністським рухом⁶⁶.

Окрім того, переслідувань зазнав і загальноросійський революційний рух — боротьба з ним стала лейтмотивом кількох поліційних циркулярів 1907–1912 рр.⁶⁷ Позаяк урядовці вбачали в російського революційного руху «єврейське обличчя», то можна припустити, що переслідування загальноросійських революційних партій були в очах чиновників антиєврейськими діями.

Отже, правовий статус євреїв як іноземців, котрі підлягали дії спеціального законодавства, обмежував їхнє соціальне зростання, і це сприяло поширенню опозиційних настроїв серед освічених євреїв. На тлі такої правової дискримінації протистояння між єврейськими націоналістами й офіційним антисемітизмом зробило єврейський проєкт послідовно опозиційним.

Бюрократія не визнавала українців як окрему націю — лише як «малоросів», етнографічну групу в межах «великого російського народу». Тому спроби витворити модерну українську культуру стикалися із протидією держави⁶⁸.

⁶⁴ Маор И. Сионистское движение в России. С. 267.

⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 256. Арк. 22–23.

⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 1507 (Катеринославське охоронне відділення). Оп. 1. Спр. 324. Арк. 30–30 зв.

⁶⁷ Див., наприклад: Циркуляр Департамента полиции начальникам районных охранных отделений о мерах по усилению агентурного наблюдения за революционными организациями (4 октября 1907 г.); Циркуляр Департамента полиции начальникам губернских жандармских управлений и охранных управлений об усилении внутренней агентуры в высших учебных заведениях (16 декабря 1910 г.); Циркулярное письмо начальникам районных охранных отделений и охранных отделений о необходимости агентурного освещения рабочей среды (19 мая 1912 г.); Циркулярное письмо директора Департамента полиции С. П. Белецкого начальникам губернских жандармских управлений и охранных отделений об усилении агентурной работы (3 октября 1912 г.) / Агентурная работа политической полиции Российской империи. Сборник документов 1880–1917 / Сост. Е. И. Щербакова. Москва–Санкт-Петербург, 2006. С. 110–112, 211–212, 257–258, 261–263. Звісно, перелічені циркуляри стосувалися і єврейських революційних партій (насамперед Бунду), і єврейських профспілок.

⁶⁸ Суть українського питання влучно сформулював сучасник — анонімний дописувач журналу «Киевская старина»: «...Якщо євреїв і поляків переслідували за те, що вони мають національну самобутність... то малороси виявилися позбавленими прав тому, що за ними не захотіли визнати національної самобутності...» (К украинскому вопросу // Киевская старина. 1905. Т. ХС. Кн. 1–2. С. 60).

Однак як індивідууми українці («малороси») не зазнавали жодних правових обмежень.

Варто звернути увагу на один винятковий випадок часів «столипінської реакції». 20 січня 1910 р. набрав чинності циркуляр про перевірку діяльності іногородницьких товариств, де серед прикладів було названо українські та єврейські організації⁶⁹. Як наголосив М. Грушевський, назвавши українців іногородцями, влада прирівняла їх до євреїв, чию самотність уряд безумовно визнавав⁷⁰. Проте під «українцями» («українофілами», «мазепинцями», «українськими сепаратистами») чиновники розуміли лише українських націоналістів, котрі прагнули відірвати «малоросів» і «Малоросію» від російської нації й російської держави⁷¹ — тобто українці для російських націоналістів були не нацією, а радше партією⁷².

⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 256. Арк. 22–23. Див. також тогочасне обґрунтування боротьби влади з «українським сепаратизмом»: «Виходячи з того положення, що три головні галузі східного слов'янства й за походженням, і за мовою не можуть не складати єдиного цілого, — заявив голова Ради міністрів П. Столипін 1911 р., — наш уряд... постійно боровся проти руху, відомого в наш час під найменуванням українського...» (Ефремов С. На текущие темы // Украинская жизнь. 1912. № 1. С. 92).

⁷⁰ М. Грушевський сатирично порівнював українців-іногородців із євреями, проти яких застосовували особливі правові обмеження: «...Сей перший циркуляр, що відрубає всіх 'тоже малоросів' від 'общеросійського тіла' й перечисляє їх в іногородців, — се безсумнівна перша ластівка... [Я] думаю, що трохи згодом вийдуть циркуляри, які, по-перше, заведуть для українців 'черту оседлости'... далі — буде заведений для них як іногородців процент участі в російському письменстві і культурі, російських виданнях і газетах... вкінці — їх обов'язково припишуть до українців, на взір жидівському кагалу... українці будуть обложені податком на національні цілі (як коробочний збір), на удержання українських інституцій, будуть заведені українські школи, семінарії і всяка штука» (Грушевський М. С. Гімн вдячності / Твори. Київ, 2005. Т. II. С. 134). «Тоже малороси», яких згадає М. Грушевський, — це представники російської правої громадськості, сучасною мовою — етнічні українці, які вважали себе за росіян і виступали проти українського націоналізму.

⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2962. Арк. 3 зв.: «Малоросійське населення становить основну масу [людності Південно-Західного краю. — М. Г.], але загалом маса ця — інертна й важко піддається вслякого штибу обробці. Інстинктивно вона, мабуть, прагне до злиття з великоросами, проте із цієї маси доводиться різко виокремити малоросійську інтелігенцію, виховану під впливом завзятих сепаратистів, як М. Драгоманов та інші».

Див. також записки з історії «українофільства», які писали співробітники політичної поліції: ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3322. Арк. 12–15; Там само. Спр. 2982. Арк. 6 зв. — 8 зв. (тут ідеться також про те, що «українофільство» інспірували польські націоналісти, котрі нібито прагнули в такий спосіб підпорядкувати собі «малоросійське населення»).

⁷² Ми характеризуємо ставлення чиновників до українського націоналізму за аналогією, оскільки Сенат, вищий орган адміністративної юстиції, в указі 1909 р. (про заборону діяльності мережі польських товариств «Освятя» на Правобережжі) назвав місцевих поляків не нацією, а партією: «...термін "поляк" [є. — М. Г.] не стільки терміном етнографічним, скільки політичним» (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 679. Арк. 25 зв.).

Отже, українським націоналістам судилося виконати складну місію: перетворити малоросійське селянство на українську націю в протистоянні з російським проєктом, що теж прагнув «націоналізувати» православне сільське населення в українських губерніях імперії Романових. Саме тому на початку ХХ ст. головну загрозу для російської влади й «великого російського народу» на Правобережжі становило не лише польське дворянство, як у другій половині ХІХ ст., а й «українофіли»⁷³.

Становище українських націоналістів було парадоксальним: з одного боку, вони протистояли офіційній позиції держави, але з іншого — могли робити індивідуальну кар'єру в органах державної влади, бо не зазнавали правової дискримінації як представники певної етнічної групи⁷⁴. Ця парадоксальність і зумовила непослідовну опозиційність національного проєкту: українська еліта, на відміну від єврейської, не ворогувала постійно з імперською владою, бо сама почасти належала до бюрократії.

ІІІ. Зовнішні відносини українського та єврейського проєктів

Головними зовнішніми силами для українського та єврейського націоналізмів були російські політичні ідеології та рухи — проєкт «великого російського народу» й загальноросійська опозиція. З огляду на офіційний антисемітизм та офіційне потрактування українців як «малоросів», державний характер російського проєкту робив його ворожим для українських еліт і всього єврейського населення. Якщо євреїв вважали головними зовнішніми ворогами «великого російського народу» та російської державності, то українців (під якими розуміли лише націоналістів) — саме внутрішніми ворогами Росії. Адже визнати українців окремою нацією означало би зруйнувати проєкт «великого російського народу»⁷⁵.

⁷³ Єпископ Подільський Серафим і попечитель Київського навчального округу обґрунтували в 1910 р. збереження надбавок до жалування для чиновників і вчителів «польською» та «українською» загрозами (Півовар С. (вступ. ст., публ. та комент.). «Труженики на пользу обрусення края...». Русифікаторська політика царизму // Київська старовина. 1995. № 5. С. 66, 68).

⁷⁴ Така парадоксальність стане наочнішою, якщо зіставимо соціальні позиції та правовий статус українців у Російській та Австро-Угорській імперіях: російських українців дискримінували не як індивідів, а як спільноту; натомість австрійські українці, визнані як спільнота, були уполіуджені як індивіди — неможливі жителі периферійного регіону.

Наше порівняння розвиває міркування історика Ярослава Грицака про соціальні корені автономізму української інтелігенції в імперії Романових: «...Російське офіційне суспільство було більш відкрите для українців, аніж польське у Галичині, й інтелігенти українського походження, за умови їхньої лояльності, могли робити кар'єру в адміністративній службі чи культурному житті імперії» (Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ, 2000. С. 96).

⁷⁵ Див. найдетальніший аналіз українського націоналізму початку ХХ ст., здійснений крізь призму монархістського переконання у зростанні «українського сепаратизму»: Шего-

Серед російської бюрократії та правої громадськості між 1903 і 1914 рр., за нашими відомостями, поширювалися шість антисемітських дискурсів: 1) дискурс «єврейської експлуатації»; 2) дискурс «малоросійського жидотріпання»; 3) дискурс «єврейської революції»; 4) дискурс світової єврейської змови; 5) дискурс «єврейської раси»; 6) дискурс кривавого наклепу, пов'язаний зі справою Бейліса (1911–1913 рр.)⁷⁶.

Боротьба російських еліт з українським проектом розпочалася не одразу. У 1904–1906 рр., як показала кампанія з легалізації української мови, котру ми розглянемо нижче, російська влада визнавала самотність «малоросів» як етнографічної групи із власним, малоросійським, наріччям російської мови (*общерусского языка*), і тому дозволила з'явитись українській пресі й культурно-просвітницьким товариствам — «Просвітам».

Ситуація змінилася після державного перевороту 3 травня 1907 р., коли почалися постійні утиски української преси та переслідування українських партій. Остаточно монархісти взяли курс на послідовне й наполегливе «іншування» української інтелігенції в 1909–1910 рр. Саме тоді в Києві виник «Клуб російських націоналістів» (далі — КРН). Одним із його завдань була боротьба з українським рухом⁷⁷, і під впливом антиукраїнської пропаганди з боку провідників КРН і напівофіційної (з точки зору регіональної влади⁷⁸) газети «Киевлянин» у січні 1910 р. з'явився згаданий вище циркуляр про іноземницькі товариства⁷⁹.

Після його появи місцева влада почала суворіше утискати українські газети⁸⁰ й закрила 1910 р. київську «Просвіту»⁸¹. А згодом, коли активізувалися дискусії щодо національного питання, адміністративні перевірки відбулися у «Просвітах» Кам'янець-Подільського⁸² та Житомира⁸³. Апофеозом українофобії стали Шевченківські дні 1914 р., коли центральна й місцева влади заборони-

лев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. 588 с.

⁷⁶ Див.: Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України) // *Judaica Ukrainica*. Vol. I (2012). Р. 111–141.

⁷⁷ Головною своєю метою КРН проголошував боротьбу «з польським наступом і українофільством силами самої України» (Половинчак Ю. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації. Київ, 2008. С. 140).

⁷⁸ Київський губернатор 1912 р. назвав газету «Киевлянин» «місцевим напівофіціозом» (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 259. Арк. 28).

⁷⁹ Чикаленко Є. Щоденник. Київ, 2004. Т. I. С. 80–81, 86–87.

⁸⁰ Під тиском місцевої влади М. Грушевський, видавець газети «Село», був змушений її закрити: Ткаченко І. Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки) // *Український археографічний щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 212–213. А редактора провідної української газети «Рада» кілька разів штрафували: Чикаленко Є. Щоденник. Т. I. С. 100–101.

⁸¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 797. Арк. 28–33.

⁸² ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1535. Арк. 1–2, 40–42.

⁸³ ГА РФ. Ф. 102, особый отдел. Оп. 242. Спр. 163. Ч. 15. Л. 1–3; На Украине и вне её // *Украинская жизнь*. 1913. № 2. С. 99–100.

ли відзначати сторіччя Тараса Шевченка⁸⁴, а українське питання набуло загальноросійського резонансу⁸⁵. Імовірно, саме початок Першої світової війни завадив з'явитись указу Сенату про заборону українських організацій⁸⁶, який міг поставити крапку в історії легального українського руху⁸⁷. Таким чином, обидва національні проєкти, єврейський та український, були взаємно ворожими із російським.

Ставлення загальноросійської опозиції до українського та єврейського націоналізмів не було однозначним. Провідними силами визвольного руху були ліберали-кадети (конституційні демократи — члени «Партії народної свободи»), есдеки (представники більшовицької й меншовицької фракцій Російської соціал-демократичної робітничої партії — РСДРП) та есери (представники різних груп Російської партії соціалістів-революціонерів — РПСР). Російські опозиціонери вбачали в українській та єврейській громадськості своїх союзників і виступали проти правових обмежень і політичних переслідувань щодо українців та євреїв⁸⁸. Але вони зазвичай не погоджувалися зі створенням окремих національних партій, бо вважали, що виражають інтереси всіх російських підданих.

Позицію опозиційної російської інтелігенції щодо єврейського питання В. Жаботинський охарактеризував як прихильне ставлення до євреїв, якому заважало відчуття їхньої інакшості й небажання перейматись єврейським питанням⁸⁹. Не існує подібної характеристики щодо ставлення російської інтелігенції до українського питання, але можна говорити, що російські опозиціонери були відносно байдужі до національного питання загалом, коли не йшлося про конкретні випадки національної дискримінації. Адже під час судового процесу

⁸⁴ Див. докладніше про цю антиукраїнську кампанію 1914 р.: Гаухман М. В. Позиція консервативно-охоронних сил щодо українського питання під час «шевченківських днів» 1914 р. (на матеріалах Правобережної України) // Інтелігенція і влада. 2011. № 23. С. 23–33.

⁸⁵ Характерну оцінку «українській загрозі» після Шевченківських днів 1914 р. дав начальник Київського губернського жандармського управління: у вуличних демонстраціях на честь поетового ювілею він убачав «той Рубікон», перейшовши який український рух перетворився з «купки інтелігентів» на «політичну партію... з революційною програмою, кінцева мета якої — відторгнення території, зайнятої малоросами, від Російської імперії» (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3322. Арк. 90).

⁸⁶ Чикаленко Є. Щоденник. Т. I. С. 323.

⁸⁷ Ми робимо цей висновок за аналогією: адже існували згадані вище циркуляри, що забороняли діяльність сіоністських організацій, а також указ Сенату від 1909 р., що ставив поза законом діяльність «Освяти» на Правобережжі (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 679. Арк. 22–25).

⁸⁸ Див., наприклад, програми згаданих партій, опубліковані в тогочасних передвиборчих виданнях: Программы русских политических партий. Санкт-Петербург, 1905. С. 41, 55, 65; Полное собрание подробных программ существующих русских политических партий. Вильна, 1906. С. 67, 99, 107.

⁸⁹ Olga Andrievsky, “‘Medved’ iz berlogi’: Vladimir Jabotinsky and the Ukrainian Question, 1904–1914,” *Harvard Ukrainian Studies* 4, no. 3–4 (1990): 257.

у справі Бейліса і Шевченківських днів 1914 р. загальноросійська опозиція безумовно підтримала євреїв і українців⁹⁰: адвокатами Менделя Бейліса були представники партії кадетів (Василь Маклаков і Дмитро Григорович-Барський, а серед довірених осіб — і Володимир Набоков-старший), а на засіданнях Державної думи опозиціонери виступали проти заборони святкувати століття Тараса Шевченка⁹¹.

«Анаціоналізм» російської опозиції підтверджує, на наш погляд, і позірна відсутність висловлювань дискурсу нації у збірнику «Вехи» («Віхи»)⁹², що вийшов друком пореволюційного 1909 р., коли політичну подієвість 1905–1907 рр. заступила культурна. Не було цих висловлювань і в подальшій полеміці про призначення російської інтелігенції⁹³. Дискутанти, котрі не належали до правого табору, не говорили прямо, що російська інтелігенція має виконати роль національної еліти, а це свідчило про дивовижну непопулярність дискурсу нації серед російської опозиції в «епоху націоналізму»⁹⁴. Адже в очах російських лібе-

⁹⁰ Оскільки нема спеціальних праць, що висвітлювали б саме позицію російської опозиційної громадськості щодо українського та єврейського питань, обмежимося красномовними цитатами зі споминів лідера кадетів, історика й політика Павла Мілюкова — речника російської ліберальної інтелігенції:

1) «...Вища точка громадського обурення була досягнута, коли вся неправда режиму, все його насилля над особистістю втілювалося у спробі зосередити на особі невинного єврея Бейліса звинувачення проти всього народу в середньовічному наклепі — вживанні християнської крові. <...> Пам'ятаю тривожне очікування цього вироку [на процесі Бейліса. — *М. Г.*] групою друзів і співробітників, які зібралися пізно ввечері в редакції 'Речи' [кадетської газети. — *М. Г.*]. Пам'ятаю й наш триумф, коли темні російські селяни винесли Бейлісу виправдальний вирок» (Мілюков П. Воспоминания (1859–1917). Нью-Йорк, 1955. Т. II. С. 165);

2) «Я, зі свого боку, стверджував у Думі, що 'справжніми сепаратистами є російські націоналісти', які заперечують самостійну українську мову й українську літературу та заохочують уряд до гонінь, що вже змусило український рух перенести свій центр на австрійські терени, де можлива й поява українського сепаратизму» (Там же. С. 168).

До речі, звернемо увагу нашого читача: селян, які становили більшість у колегії присяжних на процесі Бейліса, П. Мілюков називає росіянами, а не українцями. Це — яскравий приклад амбівалентного ставлення тогочасної російської інтелігенції до українського питання: захист українців від урядових репресій, але відмова визнавати їх окремою нацією.

⁹¹ Див., наприклад: Шербін Л. В. Конституційно-демократична партія Росії та українське питання (1905–1918 рр.): Дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Івано-Франківськ, 2007. С. 80–81.

⁹² Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. Москва, 1909.

⁹³ Див. докладно про позицію різних таборів російської громадськості в полеміці навколо «Віх»: Диденко Д. В. Проблемы интеллигенции в русской публицистике 1909–1912 гг. (Полемика вокруг сборника «Вехи»): Дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2000. 275 с.

⁹⁴ Для розуміння того, наскільки «анаціоналізм» більшості російської інтелігенції був винятковим на тлі недержавних націй імперії, наведемо афористичне визначення «національної місії» інтелігенції у Східній Європі, яке Я. Грицак зробив на прикладі українців: «Специфіка української інтелігенції — знову ж таки, як і всієї інтелігенції східноєвропейської — полягає

ралів і лівих націоналізм асоціювався або з російськими правими⁹⁵, або з національними рухами недержавних націй⁹⁶.

Проте російська інтелігенція все ж таки не могла оминати увагою національне питання: його почали обговорювати після «чириковського інциденту» 1909 р.⁹⁷ завдяки «ліберальному націоналістові» — кадетові Петру Струве⁹⁸. Але каменем спотикання в новій полеміці стало не єврейське, а саме українське питання⁹⁹, від вирішення якого залежало майбутнє російської нації.

П. Струве виступав за те, щоби станово-конфесійну самодержавну Росію перетворити на полінаціональну демократичну державу з національним ядром — «великим російським народом», що був покликаний акультурувати неросійське населення¹⁰⁰. «Великий російський народ», за П. Струве, складався з великоросів, малоросів і білоросів, які були частинами одного цілого, на кшталт баварців у межах німецької нації та провансальців — у межах французької¹⁰¹.

Головним опонентом П. Струве став В. Жаботинський, котрий обстоював окремішність української нації¹⁰². Ціною питання в цій полеміці було національне майбутнє Росії: якщо до складу російської нації входять малороси

в особливій націотвірчій функції інтелектуалів. Це водночас і їхнє благословення, і їхнє прокляття. Благословення, бо дає відчуття особливої, ні з чим не зрівняної героїчної місії. Прокляття, бо накладає на неї такі інтелектуальні обмеження, з яких годі вирватися» (Грицак Я. Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи / Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ, 2004. С. 260).

⁹⁵ Миллер А. И. История понятия *нация* в России / «Понятия о России». К исторической семантике имперского периода / Под ред. А. Миллера, Д. Сдвижкова, И. Ширле. Москва, 2012. Т. 2. С. 42–45.

⁹⁶ Так П. Струве звинувачував «сіонізм», під яким він, імовірно, розумів увесь єврейський націоналізм, у «свідомій ініціативі відштовхування від російської культури» (Струве П. Б. Интеллигенция и национальное лицо / *Patriotica: Россия. Родина. Чужбина* / Сост. А. В. Хашковський. Санкт-Петербург, 2000. С. 207).

⁹⁷ «Чириківський інцидент» 1909 р. — салонна суперечка між російським письменником Євгенієм Чириковим, який писав зокрема на єврейські теми, та єврейським (їдишським) письменником Шоломом Ашем про те, як російські літератори розуміють євреїв, а єврейські літератори — росіян. Ця суперечка викликала резонанс у громадській думці, набувши розголосу в російських газетах (Andrievsky, “‘Medved’ iz berlogi,” 256–257).

⁹⁸ Див.: Струве П. Б. Интеллигенция и национальное лицо. С. 206–208.

⁹⁹ Див. розгляд поглядів П. Струве на російську націю загалом та українське питання зокрема: Richard Pipes, “Peter Struve and Ukrainian Nationalism,” *Harvard Ukrainian Studies* vols. III–IV pt. 2 (1979–1980): 675–678; Andrievsky, “‘Medved’ iz berlogi,” 252–266.

¹⁰⁰ Струве П. Официальный национализм и его противоречия // *Русская мысль*. 1910. № 6. С. 174.

¹⁰¹ Струве П. Что же такое Россия? (по поводу статьи В. Е. Жаботинского) // *Русская мысль*. 1911. № 1. С. 184–185; Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // *Русская мысль*. 1912. № 1. С. 66.

¹⁰² Див. детальний огляд полеміки між Володимиром Жаботинським і Петром Струве: Клейнер І. Владімір (Зев) Жаботинський і українське питання. Вселюдськість у шатах націоналізму. Київ–Торонто–Едмонтон, 1995. С. 96–135.

й білоруси — значить, росіяни становлять абсолютну більшість (близько 2/3) населення імперії, її національне ядро; але якщо росіяни — це лише великороси, то вони не мають найбільшої питомої ваги (лише 1/3), а тому не можуть бути й національним ядром імперії. Росія, на погляд В. Жаботинського, була не національною державою, себто державою росіян, а державою націй, кожна з яких мала право на власні національні інтереси, і вони мусили бути враховані в майбутній багатонаціональній і демократичній Росії¹⁰³. Тому В. Жаботинський вбачав у «ліберальному націоналізмі» П. Струве нову загрозу для національних меншин.

Національне питання було темою постійних дискусій у лівому таборі. Об'єктом різкої критики для російських соціал-демократів став Бунд¹⁰⁴, що обстоював власну самостійність і право охоплювати пропагандою все єврейське населення. Бунд був одним із засновників Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) і входив до неї на правах автономного утворення. Але лідери російської соціал-демократії виступали проти існування окремої партії для єврейського пролетаріату, і саме тому на Другому з'їзді РСДРП у 1903 р. Бунд вийшов із її складу¹⁰⁵.

Одночасно, починаючи з 1904 р. (коли «Спілка» виокремилася з РУП), аналогічні дискусії тривали й серед українських і російських лівих політиків. Наближення Першої світової війни надало їм нового імпульсу: лідер більшовиків Володимир Ленін та ідеолог УСДРП Лев Юркевич (псевдонім — Юрій Рибалка) стялися в жорсткій полеміці¹⁰⁶. Тоді ж, 1913 р., вийшла друком програмова праця більшовиків на цю тему — нарис Йосипа Сталіна «Марксизм і національне питання», де було обґрунтовано право націй на самовизначення як негативне, тобто право на захист від дискримінації¹⁰⁷, а не як позитивне — право розбудовувати власну національну культуру та громадське життя.

Отже, взаємини між проектом «великої російської нації» та українським і єврейським проектами були ворожими; але стосунки між російським визвольним рухом і його союзниками під час Першої російської революції, українськими та єврейськими націоналістами, ніколи не були однозначними. Національні прагнення українців і євреїв, як і решти неросійських народів, російська інтелі-

¹⁰³ Жаботинский В. Еврейство и его настроения // Русская мысль. 1911. № 1. С. 113–114.

¹⁰⁴ Позицію більшовицької фракції РСДРП щодо єврейського питання загалом і Бунду зокрема сформулювали В. Ленін і Й. Сталін. Див. стислий виклад: Костирченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Москва, 2003. С. 33–42.

¹⁰⁵ Второй съезд РСДРП. Июль-август 1903 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 455–456, 715–717.

¹⁰⁶ Ленин В. И. О праве наций на самоопределение / Полное собрание сочинений (5-е изд.). Москва, 1969. Т. 25. С. 314; Юркевич Л. Єзуїтська політика / Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Мюнхен, 1983. Т. 1. С. 200–202.

¹⁰⁷ Див.: Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос / Сочинения: в 16[13] т. Москва, 1946. Т. 2. С. 290–367.

генція сприймала радше в негативному сенсі — як протест проти дискримінації, а не як намагання створити власний культурно-політичний простір. Саме тому російські опозиціонери завжди були готові встати на захист українців і євреїв від наступу бюрократів і монархістів, але не визнавали національні рухи повноцінними партнерами у громадському житті Росії.

IV. Відносини українського та єврейського проєктів із народом

Ефективність певного національного проєкту залежала від того, наскільки масштабно були залучені до процесів націєтворення народні маси — «споживачі» модерних дискурсів та учасники націєтворчих практик. Недарма ж М. Грушевський називав народ «альфою і омегою історичної розвідки»¹⁰⁸, а для тогочасних інтелектуалів із різних націй загалом народ був насамперед альфою й омегою практичної політики. Тому ми розглянемо чотири параметри, від яких залежала національна мобілізація українських і єврейських мас: 1) питання націоналізації мови; 2) питання націоналізації освіти; 3) питання націоналізації релігії; 4) питання націоналізації соціальних практик. Четвертий параметр ми сформулювали для того, щоби підбити підсумки інших параметрів національних проєктів. Усі чотири параметри так чи інакше пов'язані з дискурсивними, і з національними практиками.

Славнозвісна теза Йоганна Готфріда Гердера, що нація є мовною спільнотою¹⁰⁹, була аксіомою для етнонаціоналістів у Центрально-Східній Європі другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.¹¹⁰ Послідовниками Й. Г. Гердера були також українські та єврейські націоналісти, які стикнулись із власними мовними питаннями.

На наш погляд, перетворення літературної мови національних еліт на маркер національної ідентичності залежало від трьох показників: 1) стандартизова-

¹⁰⁸ Цит. за: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 тт.; 12 кн. Київ, 1991. Т. І. С. ЛІІ.

¹⁰⁹ Й. Г. Гердер підкреслював зв'язок між мовними відмінностями народів і рівнем «національної ненависті» між ними — універсальним маркером національної ідентичності: «...вона [мова. — М. Г.] не могла бути однаковою, і, таким чином, те саме родинне почуття, що колись було створило мову, ставши національною ненавистю, часто спричинювало ненависть, цілковиту відмінність мови» (Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність / Націоналізм: Антологія. С. 40).

¹¹⁰ Значення мовного питання для національних проєктів Центрально-Східної Європи точно сформулював П. Мілюков: «Національність є соціальною групою, яка має такий єдиний і необхідний засіб для неперервної психічної взаємодії, як мова, та виробила постійний запас одноманітних психічних навичок, що регулюють правильність і повторюваність явищ такої взаємодії. Із цього визначення випливає важливість мови для національності. Доречно навіть сказати, що мова і національність — це поняття, якщо не тотожні, то цілком поєднані одне з одним. Границі одного — тотожні з межами іншого [курсив наш. — М. Г.]» (Мілюков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. III. Национализм и общественное мнение. Санкт-Петербург, 1901. С. 7).

ності літературної мови; 2) наближеності літературної мови до народних діалектів; 3) використання літературної мови в управлінні, освіті й богослужінні. Те, наскільки певна національна мова відповідала цим вимогам, дозволяє визначити мовний параметр національного проекту.

В українському випадку мовне питання полягало в тому, що українська як мова соціальних практик була до 1905 р. повністю заборонена: «малороси», на погляд влади, не потребували окремої літературної мови. Саме тому, за висловом М. Грушевського, «українська мова була першим національним постулатом»¹¹¹, котрий українські націоналісти висунули в 1904–1905 рр. Тоді вони розпочали громадську кампанію за легалізацію української мови, котру підтримали російські ліберали й навіть сам президент Імператорської Академії наук великий князь Костянтин Романов¹¹². Емський указ 1876 р. про заборону української мови втратив чинність після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Проте в наступні роки використовувати українську було дозволено лише у видавничій справі та просвітницькій діяльності — україномовна освіта залишалася під заборону.

Зазначимо, що українська мова була не стандартизованою¹¹³, зате наближеною до народних діалектів, на відміну від російської літературної мови освіченого суспільства й, тим паче, від церковнослов'янської мови Російської православної церкви, до чиеї пастви належали українські селяни. Звісно, тільки близькості мови до народних діалектів було недостатньо, щоби впровадити її в поле соціальних практик. Тому українська інтелігенція намагалася зробити українську мовою освіти й читання Біблії, що докладно розглянемо нижче.

Українські націоналісти, маючи російську освіту, широко використовували російську мову поміж собою, а також щоб інформувати загальноросійську громадськість про українське питання. Але вони в жодному разі не вважали російську за «свою» мову для українців і не вживали її у просвітницькій роботі серед

¹¹¹ Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / Твори. Т. I. С. 294.

¹¹² Ефремов С. Бюрократическая утопия. Из ликвидационной практики на Украине // Русское богатство. 1910. Кн. 3. С. 74; Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. II. С. 285–293, 301–302; Чикаленко Є. Спогади. С. 258, 299.

¹¹³ Про нестандартизованість тогочасної української літературної мови свідчили публікації письменника Івана Нечуя-Левицького, представника «українофілів» середини XIX ст., котрий звинувачував своїх молодших сучасників, що вони насичують українську мову галицькими й польськими словами: Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна. 1907. Т. I. Кн. 1. С. 1–49; Кн. 2. С. 183–237; Кн. 3. С. 280–231; Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови. Київ, 1912. 96 с.

Російський націоналіст Сергій Щоголев використав положення книжки І. Нечуя-Левицького «Криве дзеркало української мови» як один із аргументів на користь штучності української нації, яку нібито створили вороги Росії, щоб відірвати «малоросів» від «великого російського народу»: вони, зокрема, засмічують малоросійське наріччя загальноросійської мови галицькими й польськими словами, щоби надати йому уявних рис окремої мови: Щоголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. С. 267–270.

народних мас. Саме тому українському проєктові була властива послідовна «націоналізація» мови: зосередженість агентів проєкту на тому, щоби користуватися тільки однією мовою — українською.

Натомість для єврейських націоналістів мовне питання полягало в тому, що на статус національної мови претендували одночасно російська, їдиш (жаргон, єврейська, «народна мова») та іврит (давньоєврейська, «національна мова»). Позиція тих чи інших єврейських націоналістів щодо мовного питання залежала від їхньої належності до певного табору всередині єврейської громадськості.

За використання російської мови як мови освічених євреїв виступали асимілятори. Російська була мовою сучасного суспільства загалом і сучасної освіти, яку містечкові євреї мали здобути, щоби вирватися за межі традиційного світу. Тому не дарма євреїв називали русифікаторами західних губерній¹¹⁴. Проте всебічно опанувати російську мову було приступним переважно для заможних верств, що мали доступ до сучасної освіти; до того ж російська не могла бути маркером єврейської ідентичності для народних мас, котрі не спілкувались нею в повсякденні.

Другою мовою був їдиш — традиційна розмовна мова *ашкеназім*, єврейства Центрально-Східної Європи¹¹⁵. А на початку ХХ ст. в Російській імперії виник і поширився їдишизм — рух за те, щоби надати цій мові статус національної — мови сучасної єврейської культури. Як правило, їдишизм був маркером автономізму.

Двома недоліками мови їдиш, «актуальним» і «потенційним», були її провінційність та регіональність. Сфера побутування їдиш обмежувалася світом містечок, адже у великих містах євреї не становили замкненої етносоціальної групи, а тому не могли зберігати власну розмовну мову. Регіональність полягала в тому, що їдиш не міг стати мовою світового єврейства, якби націоналістичний рух вийшов за межі Центрально-Східної Європи.

Третьою мовою, яка дійсно претендувала на статус світової єврейської мови, був сучасний іврит, створений наприкінці ХІХ ст.¹¹⁶ Прихильники його

¹¹⁴ Є. Чикаленко глузував із «цибулізованих» євреїв — представників російсько-єврейської інтелігенції: «Дивуюся, чому правительство тіснить вас [євреїв. — М. Г.] і обмежує в правах, коли ви есте його агентами по обмосковленню; без жидів правительство не змогло б отак обмосковити українські міста і містечка, як обмосковили їх жиди». Вони це вислухують з приємністю, як похвалу собі за культуртрегерство» (Чикаленко Є. Щоденник. Т. І. С. 46).

Монархічна газета «Киевлянин» також називала євреїв русифікаторами Царства Польського (Мазепинская опасность // Киевлянин. 1914. № 60. С. 1). Звісно, монархісти, на відміну від українських націоналістів, не оцінювали русифікацію негативно, але через свій антисемітизм вони не могли бути влячними євреям за популяризацію російської елітарної культури.

¹¹⁵ До кінця ХІХ ст. сфера побутування писемної мови їдиш майже обмежувалася книжкою «Цеена у-реена» (буквально івритом — «підіть і подивіться») — перекладом Танаху (Старий Заповіт), призначена для жінок, які здобували виключно домашню освіту.

¹¹⁶ Сіоніст Еліезер Бен-Єгуда (справжнє ім'я — Лейб-Єгуда Перельман) створив сучасний іврит на базі класичного іврити (давньоєврейської, або гебрейської, мови) в його сефардській вимові (зразком якої слугувала вимова євреїв із сирійського міста Алеппо).

запровадження (ясна річ — сіоністи) отримали назву гебраїстів. Містечкові євреї-чоловіки знали класичний іврит — мову юдаїзму — в ашкеназькій вимові, але він був не придатний для повсякденного спілкування. Позиції гебраїстів, порівняно з їдишистами, були слабшими, але теж важили у протистоянні різних політичних сил.

Отже, єврейські націоналісти вважали національною мовою російську чи дві єврейські: їдиш та іврит¹¹⁷. Однак найбільшу популярність завоював їдишизм, який дозволяв націоналістам звертатися до містечкового єврейства; але він не витіснив інші напрями й не завжди їх заперечував. Єдиною, хоч і величезною, перевагою їдиш була його народність, проте він не був стандартизованим¹¹⁸ і не використовувався в богослужінні й сучасній освіті. Саме тому для єврейського проекту була характерна непослідовна «націоналізація» мови: неможливість, попри переважання їдиш, застосовувати в націєтворчих практиках якусь одну мову.

Питання освіти, тобто проблема «націоналізації» освітньої системи, впливало з мовного питання, позаяк освітні практики були головною сферою застосування національної мови. В українському випадку наступною стадією після «боротьби за мову» 1904–1905 рр. стала громадська кампанія 1906 р. за створення українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянської України¹¹⁹. Виступи студентів переросли у справжній рух національного значення, котрий висвітлювала преса, тоді як простолюди писав до українських газет листи на підтримку студентських вимог¹²⁰. Попри фактичну безрезультатність цієї кампанії, вона мобілізувала українців відстоювати право на національну освіту й дала поштовх національній солідарності серед різних верств українського населення.

Додамо, що нелегальних українських навчальних закладів не існувало, хоча, для порівняння, в сільській місцевості Правобережної України діяли численні

Див. про створення сучасного іврити й мовне питання в сіоністському русі: Авинери Ш. Происхождение сионизма. Основные направления в еврейской политической мысли. Москва—Иерусалим, 2004. С. 159–163.

¹¹⁷ Дж. Вейдлінгер влучно пожартував, що гебраїсти прагнули перетворити священну мову на розмовну, їдишисти — зробити з розмовної літературну, а прибічники російської мови «не мали амбіцій трансформувати мову; вони сподівалися трансформувати народ» (Veidlinger, *The Jewish Public Culture*, 134). Звісно, це — лише жарт, оскільки опанувати російську мову для містечкових євреїв і означало перетворитися — долучитися до модерної світської культури державної нації.

¹¹⁸ Про нестандартизованість мови їдиш свідчать подальші правописні реформи перших років радянської влади, коли було вирішено стандартизувати мову, усунувши правописні гебраїзми й арамеїзми: Куцмани Б. Советская реформа правописания еврейского языка (идиш) в 1920 г. // Тирош. Труды по иудаике. 2007. Вып. 8. С. 227–230.

¹¹⁹ Дорошенко Д. Україна в 1906 році // Україна. 1907. Т. I. Кн. 1. С. 20–22.

¹²⁰ Д-ко Д. (Дорошенко Д.). З українського життя // Україна. 1907. Т. I. Кн. 2. С. 99–100; Петлюра С. З українського життя // Україна. 1907. Т. I. Кн. 3. С. 132–133.

таємні польські школи¹²¹. Тож малоросійських селян треба було ще переконати, що вони — українці, а тому потребують власної — національної — освіти. Отже, український проєкт характеризувався непослідовною «націоналізацією» освіти, оскільки націоналісти сподівалися «націоналізувати» вже наявну державну освітню систему, а не розбудовувати свої, національні, навчальні заклади навіть в умовах адміністративних переслідувань.

Для єврейського проєкту питання освіти було складнішим, ніж для українського. Єврейські навчальні заклади існували легально, але це були традиційні початкові релігійні школи: хедери й талмуд-тори¹²². На думку єврейських націоналістів, виходом була реформа традиційного шкільництва. Київське відділення ТПЄ взяло під контроль створення нових навчальних закладів, до програми яких було включено загальноосвітні предмети¹²³. Однак переважали традиційні хедери. Існування загальної традиційної освіти зменшувало потребу в національних закладах, бо випускника хедера могло «націоналізувати» подальше життя, наповнене читанням преси, політичними подіями, бюрократичними обмеженнями та поширеним антисемітизмом.

Освічені євреї намагалися віддавати дітей до середніх і вищих державних закладів, проте їхнім бажанням перешкоджала відсоткова норма. Обмеження не поширювалися на приватні гімназії¹²⁴, але навчання в них коштувало надто дорого. Тому для єврейського, як і для українського, проєкту була властива непослідовна «націоналізація» освіти: єврейські націоналісти бачили можливість здобути модерну освіту в державних і приватних навчальних закладах ненаціонального характеру, а також частково націоналізувати традиційну освіту.

Релігійне питання в період масового націєтворення полягало в тому, наскільки націоналісти були готові звертатися до релігійних переконань народу та наскільки активно духовництво брало участь у націєтворчих процесах. Українські та єврейські націоналісти отримали сучасну — секулярну! — освіту, але для роботи серед мас вони мусили скористатися тими можливостями, які надавали їм релігія та церква. У випадку українців віровизнання не було маркером наці-

¹²¹ Див.: Leszek Zasztowt, «Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914» *Rozprawy z dziejów oświaty* XXXIII (1990): 87–103.

¹²² *Хедер*, або *хеїдер* (букв. івритом — «кімната») — традиційний початковий навчальний заклад, де хлопчики під керівництвом *меламеда* (учителя) вивчали коментовані книги Танаху.

Талмуд-тора — різновид хедеру, де навчалися діти з незаможних родин і сироти, чіє навчання оплачували не батьки, а місцева єврейська громада.

Див. спогади про навчання в хедері: Ковнер А. Г. Из записок еврея / Евреи в России: XIX век. Москва, 2000. С. 183–184; Шолом-Алейхем. Сярмарки. Жизнеописание / Собрание сочинений: в 6 т. Москва, 1990. Т. V. С. 339–340.

¹²³ Отчёт Киевского отделения Общества по распространению просвещения между евреями в России за 1912 год. Киев, 1913. С. 7–9.

¹²⁴ Так у престижній Комерційній школі в Києві близько 75 % учнів були євреями (Русова С. Мої спомини (1879–1915) // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Харків–Київ, 1929. Кн. 3. С. 162).

ональної ідентичності: галицькі українці належали до Греко-католицької церкви, а російські — здебільшого до Російської православної, що мала статус державної й до того ж була агентом конкурентного проекту «великого російського народу». Такий біконфесіоналізм українства ускладнював для націоналістів використання релігійних настроїв мас. Саме тому український проект характеризував секуляризм, але його (не) послідовність потребує перевірки.

Мовне питання в українському проекті було пов'язане з виданням українського Євангелія¹²⁵. Річ у тім, що до того православні українці Наддніпрянщини могли читати Біблію лише церковнослов'янською мовою. Питання українського перекладу Біблії постало вперше в 1860-х рр., коли священник Петро Морачевський переклав Євангеліє українською, але Святіший Синод, боячись «малоросійського сепаратизму», не дав дозволу на видання¹²⁶. А 1904 р. українська громадськість, яку підтримав згаданий вище князь К. Романов, знову почала пропагувати видання українського Євангелія¹²⁷. У 1905 р. Святіший Синод дозволив надрукувати український переклад, який вийшов кількома накладами в 1906–1907 рр.¹²⁸ Проте, попри значний попит на Євангеліє, подальша урядова реакція унеможливила публікацію українських перекладів інших біблійних книг.

Вище ми вже зазначали, що серед українських націоналістів були священники та нащадки священницьких родин, але загалом православне духівництво орі-

¹²⁵ Див. твердження Бориса Грінченка (в листі до Агатангела Кримського 1892 р.) про необхідність видавати «божественні книги» українською, бо це надало би мові престижу: «Книг “божественних” (як кажуть селяне) дуже треба. “Божественна” книга укр[аїнською] [тут і далі виправлення упорядника. — М. Г.] мовою надає поваги нашій мові на мужичі очі. Що більш буде “божественних” книжок по-укр[аїнськи], то менш мужик вважатиме свою мову за “мужичу”. Але ж цензура не пускає релігійних книг» (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Київ, 2005. Т. I. С. 68).

Того ж таки 1892 р. це спостереження стало підставою для такого публіцистичного пасажу Б. Грінченка щодо ототожнення понять «народ» і «віра» в селянській свідомості: «*Ми — мужики, ми хахли!* — каже так [мужик. — М. Г.], мовби існувала така нація з мужиків, з хахлів. Правда — ні, не нація! Мужик навіть не знає, що є нації, що можуть існувати нації. Все, до чого він дорожувався, се *віра*. *Жидівська віра, турецька віра* — се трохи підходить під назвища жидівський народ, турецький народ. Але ж не зовсім і підходить, бо часом можна почути від нашого мужика і такі речі: “та вони ж французи — німецька віра” [курсив автора. — М. Г.]» (Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. С. 37).

¹²⁶ Див.: Вульпіус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906) // *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 193–203.

¹²⁷ Українські інтелектуали надавали цій справі такого значення, що сходознавець Агатангел Кримський навіть назвав Костянтина Романова «рівноапостольним князем»: Романов К. Из дневника Константина Романова // Красный архив. 1931. Т. I. С. 130.

¹²⁸ Лотоцький. О. Сторінки минулого. Т. I. С. 397; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Нью-Йорк–Бавнд-Брук, 1957. Т. III. С. 298–299; Стародуб А. В. Видання українського перекладу Євангелія // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. 2003. Вип. 6. С. 337.

ентувалося на російський націоналізм. Це позбавляло український проєкт можливостей використати священників і церковну інфраструктуру для українського націєтворення, незважаючи на те що окремі священники самі належали до українських націоналістів, а ті, у свою чергу, були готові використовувати україномовні релігійні книги, щоби впливати на селян. Отже, для українського проєкту був характерний непослідовний секуляризм: націоналісти не апелювали до релігійних уявлень, а більшість православного духівництва ставилася до українського націєтворення ворожо.

Для єврейського проєкту релігійне питання також було складнішим, ніж для українського. Традиційно коло євреїв визначалося віровизнанням, але це віровизнання — ортодоксальний юдаїзм — заперечувало інтеграцію до сучасного суспільства, заснованого на «грецькій мудрості» — гріховному світському знанні. До того ж Правобережжя було колыскою хасидизму — масового містичного руху, послідовники якого відмежовувалися від сучасних тенденцій. Хасидизм був частиною того містечкового світу, з якого освічені євреї прагнули втекти — якщо не географічно, то принаймні духовно. Так у романі єврейського письменника Іцика Лейбуша Переца «Мертве місто» («*Di toyte shtodt*») містечко смуги осілості було переповнене подібними до зомбі євреями: вони «ніколи насправді не вмирали, бо ніколи насправді й не жили»^{129!}

Російсько-єврейська інтелігенція надзвичайно критично ставилася до традиційної релігійної культури, а сам ортодоксальний (іншого в Росії не існувало) юдаїзм розуміли як втілення національної культури¹³⁰. Провідний єврейський інтелектуал епохи С. Дубнов навіть називав себе Ахером¹³¹, «відступником» — як у Талмуді звався раббі Еліша, що став адептом «грецької мудрості». Незважаючи на такий антиюдаїзм російсько-єврейської інтелігенції, освічені євреї часто використовували синагоги для політичних зібрань — наприклад, для передвиборчої агітації та пропаганди Бунду¹³². Звісно, обережно апелювали до релігійних уявлень сіоністи, але вони навряд чи принципово відрізнялися від інших єврейських націоналістів, хіба що використанням міфу про Землю Обітовану.

Отже, єврейський проєкт характеризувала непослідовна «націоналізація» релігії: з одного боку, його прибічники відмовлялися від символів і цінностей юдаїзму на користь світської культури, а з іншого боку, адептів традиційного

¹²⁹ Цит. за: Veidlinger, *The Jewish Public Culture*, 3.

¹³⁰ Дубнов С. Теория еврейского национализма / Письма о старом и новом еврействе. С. 17: «...історичний юдаїзм не є, подібно до християнства або ісламу, тільки релігією: це — ціла смуга культури».

¹³¹ Натанс Б. «Еврейская драма»: личность, коллектив и проблематика кризиса в русско-еврейской истории / История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. Материалы международной научной конференции (Москва, 8–10 декабря 2003 г.). Москва, 2004. С. 24.

¹³² Див., наприклад, про зібрання бундівців та їхніх симпатиків у синагогах: ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 83–83 зв.; Там само. Спр. 2656. Арк. 259.

Таблиця 1.

Параметри українського і єврейського національного проектів

№	Відносини національного проекту	Параметри українського проекту	Параметри єврейського проекту
I	Внутрішні відносини	непослідовна егалітарність	послідовна егалітарність
		непослідовна конкурентність	послідовна конкурентність
II	Відносини з владою	непослідовна опозиційність	послідовна опозиційність
III	Зовнішні відносини	взаємна ворожість щодо російського проекту	взаємна ворожість щодо російського проекту
		неоднозначні відносини із загальноросійською опозицією	неоднозначні відносини із загальноросійською опозицією
IV	Відносини з народом	послідовна «націоналізація» мови	непослідовна «націоналізація» мови
		непослідовна «націоналізація» освіти	непослідовна «націоналізація» освіти
		непослідовна «націоналізація» релігії	непослідовна «націоналізація» релігії
		непослідовна «націоналізація» соціальних практик	послідовна «націоналізація» соціальних практик

юдаїзму можна було «націоналізувати», навіть не звертаючись спеціально до їхніх релігійних почуттів, оскільки у випадку євреїв конфесійна й етнічна спільноти збігалися за обсягом.

Останній параметр національних проектів, котрим ми підсумовуємо практичну діяльність націоналістів, — питання націоналізації соціальних практик — визначається залежно від того, які соціальні інституції створювали націоналісти, щоби впроваджувати в них націєтворчі практики в рамках наявних полів соціального простору¹³³. В українському проекті найуспішніше було реалізовано такі практики: 1) виборчі кампанії; 2) поширення україномовних газет; 3) розбудову студентського руху; 4) створення мережі культурницьких товариств. Проте репресивні дії влади й соціокультурна віддаленість еліти від мас мали наслідком непостійне поширення дискурсів між ними, через що варто говорити

¹³³ Див. загальні описи бюрократичного й наукового полів соціального простору в П'єра Бурдьє: Бурдьє П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля / Социология социального пространства. С. 250–252; Бурдьє П. Поле науки / Социальное пространство: поля и практики. Москва–Санкт-Петербург, 2005. С. 474–475.

про непослідовну «націоналізацію» соціальних практик, властиву українському проєктові.

Спектр практик націєтворення в єврейському проєкті був ширшим: 1) виборчі кампанії; 2) поширення видань трьома мовами; 3) спроби модернізувати традиційну освіту; 4) розбудова культурницьких товариств; 5) масова партійна робота; 6) діяльність єврейських профспілок. Слабший вплив репресій на функціонування єврейських націєтворчих практик, як і міцний зв'язок між елітами й масами, зробили послідовною «націоналізацію» соціальних практик у рамках єврейського проєкту.

Параметри обох проєктів наведено вище (див. табл. 1).

Епілог: неевклідові паралелі

У підсумку нашого аналізу українського та єврейського проєктів маємо зробити висновок про (не)ефективність і (анти)модерність українського та єврейського націєтворення. Процеси формування української нації ефективними не були. Адже соціальна віддаленість між національною елітою й народними масами, переслідування проти національних організацій та існування потужного конкурента — проєкту «великого російського народу» — значно обмежували функціонування українських націєтворчих практик. Натомість єврейське націєтворення було доволі ефективним, оскільки значної соціокультурної дистанції між національною елітою та народними масами не існувало, міцних конкурентів єврейський націоналізм не мав, а офіційний і монархічний антисемітизм не могли позбавити єврейські організації соціальної бази.

Однак якщо зробити перспективний прогноз на добу після 1914 р., більшою мірою — на радянський період українського та єврейського націєтворення, відзначимо, що між двома проєктами існувала принципова відмінність, яка в подальшому спричинилася до посилення українського націоналізму та послаблення націоналізму єврейського. Ця відмінність — у ставленні до модерності. Анти-модерність українського націоналізму виявлялася в його символічній орієнтації на традиційне селянство: це означало негативну оцінку модерного, себто міського, способу життя. Проте в перспективі антимодерність стала плюсом для українського націоналізму: за радянських часів малоросійське селянство перетворилося на українську етнічну націю. А на сьогодні перед етнічними українцями стоїть проблема перетворення на громадську націю, причому до української громадської культури мають бути залучені й представники неукраїнських етнічних груп.

Натомість модерність єврейського націоналізму змусила його прибічників зректися культурної спадщини містечкового світу, котрий був остаточно похований Голокостом. Це позбавило ґрунту автономізм, що апелював до історичної спадщини діаспорного єврейства. Вибір у сучасних світських євреїв набагато бідніший, ніж на початку ХХ ст.: або отримувати громадянство Держави Ізраїль, або долучатися до громадянських націй у решті країн світу.

Порівняння українського та єврейського націєтворення залишиться незавершеним без розгляду тих небагатьох точок дотику, які з'являлися між українськими та єврейськими націоналістами, порушуючи евклідову паралельність обох проєктів. Їхні агенти від самого початку співпрацювали в рамках російського визвольного руху. Так на виборах до Державної думи, принаймні 1906 (на Київщині)¹³⁴ і 1912 рр. (у Києві)¹³⁵, представники загальноросійських, українських і єврейських політичних сил спільно працювали в передвиборчих кампаніях — і здобували перемогу, навіть попри фальсифікації на виборах депутатів від Києва¹³⁶. Проте «самі по собі» українські та єврейські політики не об'єднувалися.

Українські провідники, — наприклад, М. Грушевський — шукали єврейської підтримки, заради чого готові були саме для євреїв визнати національно-культурної екстериторіальної автономії¹³⁷. Під час справи Бейліса українська громадськість підтримала євреїв на сторінках періодичних видань¹³⁸ і в нелегальних листівках¹³⁹. Згадаймо також про єврейське походження більшості активістів «Спілки»¹⁴⁰, які були агентами українського націєтворення серед малоросійських селян. Звісно, в українській публіцистиці початку ХХ ст. та мемуаристиці тогочасних провідників, написаній у міжвоєнний час, можна подибасти антиєврейські висловлювання¹⁴¹, але вони, як бачимо, не заважали спробам налагодити співпрацю. Певна річ, ставлення української громадськості до євреїв потребує окремого дослідження. Натомість єврейські політики не були такими далекоглядними. «Українофіл» В. Жаботинський залишався одинаком. Російсько-єврейська інтелігенція, орієнтована на загальноросійські та власні національні справи, начебто й не помічала українського руху.

¹³⁴ Марголін А. Украина и политика Антанты. С. 19–20.

¹³⁵ Чикаленко Є. Щоденник. Т. I. С. 215.

¹³⁶ Там само. С. 238–239.

¹³⁷ Грушевський М. С. З національної тематики. До питання про національно-територіальну автономію / Твори. Т. III. С. 159–160.

¹³⁸ Грушевський М. С. По кошмарі / Твори. Т. II. С. 231–232.

¹³⁹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2978. Арк. 531: «Сьогодні весь світ почує дику казку, яку вигадав і підтримує в своїх інтересах російський уряд вкупі з темними і продажними елементами людности. Почують, як брудні уста будуть обвинувачувати *одного з демократичніших народів світу* в нелюдській жорстокості [курсив наш. — М. Г.]».

¹⁴⁰ Українська соціал-демократична «Спілка» посідає надто скромне місце в українському метанаративі «національного відродження»: вірогідно, через відмову партійних лідерів акцентувати на національних вимогах. Тому історія «Спілки» ще потребує досліджень.

¹⁴¹ Див., наприклад, антисемітську публіцистику Олени Пчілки (Ольги Петрівни Косач) — редакторки журналу «Рідний край» (1906–1914 рр.): Олена Пчілка. Викинуті українці: до жидівсько-української справи. Київ, 2006. 351 с. Авторка звинувачувала євреїв в експлуатації українців і русифікації України.

Див. також глузування Є. Чикаленка з юдофобії Олени Пчілки та його згадку про полеміку щодо єврейського питання між газетою «Рада», видавцем якої був Є. Чикаленко, і «Рідним краєм»: Чикаленко Є. Щоденник. Т. I. С. 38–39, 118.